LUND UNIVERSITY

Det befästa folkhemmet

Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur

Cronqvist, Marie

Published in:
Fred i realpolitikens skugga

2009

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Cronqvist, M. (2009). Det befästa folkhemmet: Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur. I M. Jerneck (Red.), *Fred i realpolitikens skugga* (s. 169-197). Studentlitteratur AB.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
CC BY-NC-ND

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Jerneck (red.) Fred i realpolitikens skugga
Lund: Studentlitteratur, 2009

Det befästa folkhemmet. Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur

MARIE CRONQVIST

> Nu hör jag någon säga: "All right, men atombomber bita inte ens sandhinkar på."
>
> Ja, vad svarar man på sådant tal? Det är sant att sandhinkar inte bita på atombomber. Det är sant – vad mera? Vad menar ni att vi skola göra då? Lika gärna som vi bara stå där och glo kunna vi väl hälla en hink sand över eländet? Stolta, rakryggade, i förvissningen att vi ändå gjorde vad vi kunde, skola vi sedan fara hädan i abonnerade bussar, enligt uppgjort schema.
>
> Detta var vad jag ville säga eder om en hink sand.
>
> *Tage Danielsson, "Civilförsvarssöndagen", ur* Postilla *(1965)*

Om kriget kommer

På framsidan av den svenska civilförsvarsskriften *Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare* anno 1961 avtecknar sig svarta moln mot en ljus himmel. Bildens budskap balanserar på gränsen mellan fruktan och hopp och fångar därmed den klassiska retorikens mest grundläggande motsatspar. De mörka molnen tycks hotfulla, men bilden skulle också kunna tolkas som löftesbringande, med optimistiska ljusglimtar som förmår tränga igenom det dystra molntäcket. På en av sidorna inne i skriften har en familj ställt upp sig. Under bilden står det noga uppräknat vad var och en behöver ha med sig vid utrymning. Om kriget skulle komma tar man med sig pengar, värde- och identitetshandlingar, ransoneringskort och skyddsmask. Man tar emellertid också med sig sjukförsäkringsbesked och fackföreningsbok.[1]

1 *Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare* (1961), s. 19.

© Författarna och Studentlitteratur

Figur 9.1 En utrymningsberedd familj i *Om kriget kommer* (1961).

Hemmets och familjens livsnödvändiga beredskapsbygge tycks här bestå i själva symbiosen av krigstida och fredstida gemenskapsberättelser. I civilförsvarsretorikens universum sammanstrålar fruktan och hopp, ofärd och välfärd. Folkhemmets värden skrivs in i krigs- och försvarsberättelsen och det hotande kriget bildar fond i berättelsen om den ständigt framåtskridande svenska välfärden. Förvissningen om att folkhemmet fortlever även under jord är ett viktigt styrkebudskap i *Om kriget kommer*.

© Författarna och Studentlitteratur

Ungefär vid samma tid som nämnda *Om kriget kommer* utkom gav även den svenske författaren och humoristen Tage Danielsson sin syn på den svenska kallakrigsberättelsen. Bland många upptänkliga söndagspredikningar i hans *Postilla* från 1965 återfinns "Civilförsvarssöndagens" predikan om hinken med sand som symboliserar det svenska motståndet. Danielssons muntra texts likhet med – och förmodligen direkta anspelningar på – skriften *Om kriget kommer* är slående. Det allvarstyngda civilförsvarsbudskapet behöver egentligen inte vridas upp särskilt mycket för att i Danielssons tappning bli en lustifikation, där de människor som befolkar det socialdemokratiska folkhemmet stolta, ordnade och rakryggade kan "fara hädan i abonnerade bussar, enligt uppgjort schema".[2]

De två gestaltningarna av kalla krigets tänkta utrymningssituation skiljer sig naturligtvis i det att en är fylld av djupaste allvar medan den andra serverar en praktfull satir över ett välputsat Sverige som så minutiöst lägger både det stora och det lilla livet till rätta. Båda aktualiserar dock på olika sätt just mötet mellan kallt krig och varm välfärd. I en svensk utrymningssituation i början av 1960-talet skulle det komma att bli avgörande för samhällets fortlevnad att var och en noga följde regler och instruktioner samt visste sin plats och funktion i en stor och tämligen abstrakt planläggning. Mot folkhemmet, med dess dygder som ordning, trygghet och kontroll, stod hotet om det okontrollerade, fasaväckande och oöverblickbara atomkriget. Såväl ljus trygghet som nattsvarta hot fick på detta sätt plats i kalla krigets svenska föreställningsvärld.

Civilförsvarskulturen och vardagens militarisering

Hotet om ett tredje och slutgiltigt världskrig var ett framträdande inslag i kalla krigets kulturella miljö – ibland öppet annalkande, ibland mullrande i bakgrunden. Från ödeläggelsen i Hiroshima och Nagasaki i augusti 1945 till de händelserika åren kring 1990 var krig med kärnvapen ett realistiskt framtidsscenario som inte endast påverkade politiska ledare och makthavare, utan också präglade människors vardagliga föreställningsvärld. Atomkriget var ett framträdande tema i samtidskulturens många färgskiftningar, allt från romanförfattaren Neville Shutes dunkla dystopi *On the Beach* (1957) om ett postapokalyptiskt Australien till filmskaparen Stanley Kubricks svarta satir *Dr Strangelove. Or How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb* (1964) i vilken den så kallade "domedagsmaskinen" spelar en helt avgörande roll.

Populärkulturens, litteraturens och konstens alla gestaltningar av den moderna apokalypsen fick i samtiden stor betydelse, men det kommande storkriget var också något människor förväntades förbereda sig för i sin vardagliga verklighet. Det kalla kriget skapade en *civilförsvarskultur*, ett sätt att tänka och handla i skuggan av domedagshotet.

2 Danielsson (1965) *Tage Danielssons Postilla. 52 profana predikningar och betraktelser*, s. 29.

© Författarna och Studentlitteratur

Det historievetenskapliga intresset för civilförsvarskulturen (*the culture of civil defence*) är en hittills i huvudsak amerikansk företeelse (May 1988, Winkler 1993, Oakes 1994, Boyer 1994, Henriksen 1997, McEnaney 2000, Rose 2001) som är en del av den numera blomstrande kulturhistoriska forskningen om kalla kriget. Perspektivet skiljer sig radikalt från annan och tidigare forskning om civilförsvar, som i första hand utgått från ett politiskt-historiskt propagandaperspektiv. I stället för att enbart undersöka propagandans bakomliggande intentioner eller effekter, sätts nu själva budskapet i civilförsvarstexterna och de tillhörande bilderna i fokus. Hur skapas mening kring det totala hot som kärnvapenkriget innebar? Vilka grundläggande symboler och metaforer används? Med vilka betydelser laddas begrepp som *atomålder*, *totalt krig* och *totalt försvar*, eller andra för samtiden och för det civila försvaret centrala begrepp som *hem* och *familj*? Eller, formulerat annorlunda, hur förhöll sig hotet om ett slutgiltigt kärnvapenkrig till den utvecklingsoptimistiska och fredliga välfärdsberättelse som satte sin prägel på länderna i väst under kalla kriget?

Dagens uppsving för civilförsvarets tankevärld i kallakrigsforskningen knyter an till en inriktning som på senare tid har vitaliserat den militärhistoriska forskningen, där fokus till stor del har flyttats från front till hemmafront, från en politisk historia med fokus på höga militärer och vapenslag till en "historia underifrån" med teorier och metoder inspirerade av den kulturella vändningen och med centrala begrepp som exempelvis minne och genus (Mosse 1980, Hagemann & Schüler-Springorum 2002). Man kan emellertid också med freds- och konfliktforskaren Mary Kaldor karakterisera det totala krigets tidsålder snarare i termer av en upplösning av traditionella krigsdikotomier – mellan inre och yttre försvar, mellan militärt och civilt, mellan privat och offentligt (Kaldor 1999:34ff). Kaldors synsätt signalerar alltså att det här inte rör sig om en fortsatt strikt uppdelning mellan front och hemmafront, utan snarare att de smält samman.

Upplösningen av sådana gränser mellan hemma och borta kännetecknade kallakrigsperioden i hög utsträckning just för att det var ett väntande krig, ett krig som aldrig blev av, ett krig som fanns överallt och ingenstans och där hemmafronten var den enda synliga fronten (Salomon 1997, Cronqvist 2004:85). Historikern Laura McEnaney använder uttrycket vardagens militarisering (*the militarization of everyday life*) för att kunna diskutera hur militära synsätt och organisatoriska strukturer inriktade på våld och våldsbekämpning anammades i den civila sfären (McEnaney 2000:6). McEnaney visar också, i likhet med bland andra lingvisten Paul Chilton, att betydligt bredare kulturella föreställningar och språkets metaforik påverkades av och förändrades genom kalla krigets kärnvapendiskurs (*nukespeak*). Genom en språkets försköning tämjdes kärnvapnen, och kalla krigets försvarsfrågor gjordes till en angelägenhet i första hand för hemmen och vardagsrummen. I USA infångades detta budskap i civilförsvarsupplysningens paroll "civil defense housekeeping" (Chilton 1982, Oakes 1994:105ff).

© Författarna och Studentlitteratur

En jämförelse mellan olika länders konkreta satsningar på det civila försvaret visar också på intressanta skillnader när det gäller omfattningen av vardagslivets militarisering och andra kulturella aspekter. Det svenska civilförsvarets omfattning och budget relaterat till befolkningens storlek överträffades i slutfasen av kalla kriget endast av ett enda land, nämligen Schweiz. Den amerikanske forskaren Lawrence J. Vale, som har jämfört efterkrigstidens civilförsvarsprogram i USA, Schweiz, Storbritannien och Sovjetunionen, menar att även om det är en överdrift att säga att den berömda schweiziska armén hållit samman landet, så har den definitivt varit högst betydelsefull när det gällt att hålla samman civilförsvaret. Och även om civilförsvarsplikten gällt endast dem som inte varit värnpliktiga, uppfattades civilförsvaret inte som ett alternativ till militären utan som ett komplement i ett allomfattande och välstrukturerat *défense générale*, ett totalförsvar (Vale 1987:95).

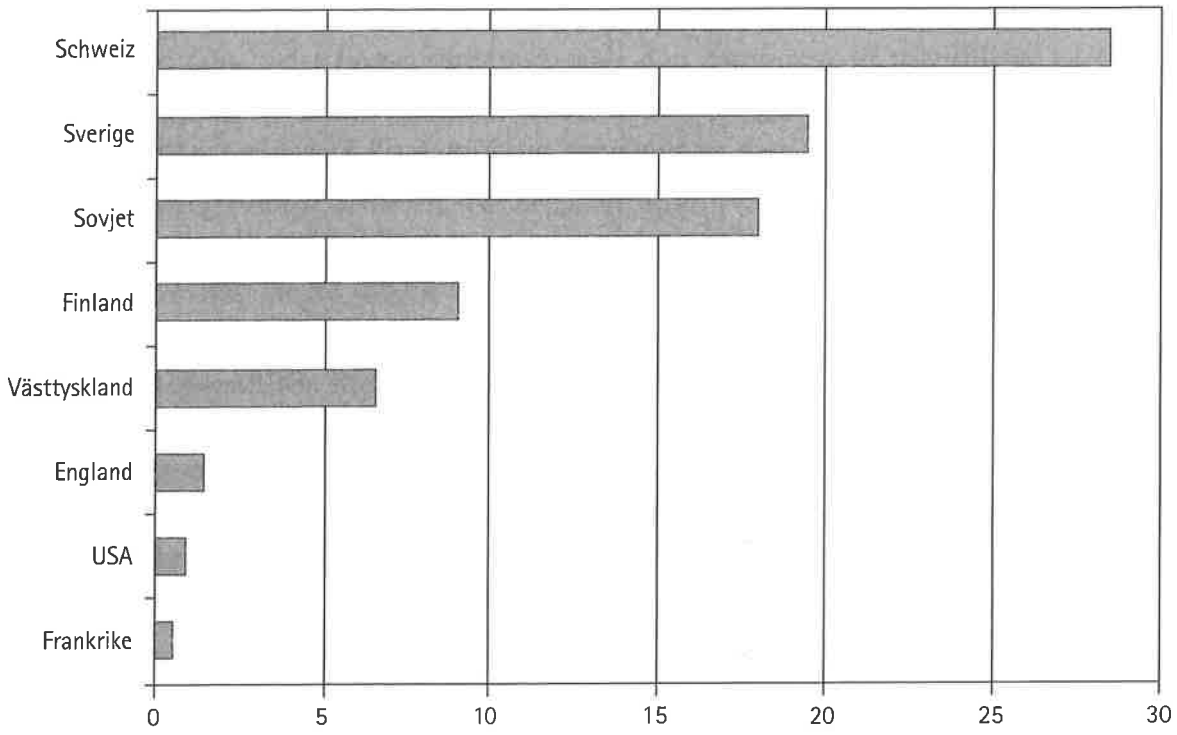

Figur 9.2 Civilförsvarsbudget 1982–1983 i dollar per capita.

Källa: Vale 1987:9.

Vales beskrivning av det schweiziska civilförsvaret stämmer bra överens med en beskrivning av det svenska. Det finns förstås skillnader, men den gemensamma nämnaren framför andra är den långa tradition av neutralitet som kännetecknat båda ländernas moderna historia, en neutralitet som åtnjutit internationell respekt och som hållit respektive land utanför två världskrig. Det finns också anledning att anta att respektive lands historiska erfarenheter av fysisk inringning har spelat en stor roll. I Schweiz, liksom i Sverige, är

© Författarna och Studentlitteratur

föreställningen om stabil fred och neutralitet viktiga inslag i den kollektiva självförståelsen. Och i båda länderna finns en långtgående militarisering av vardagen, enligt Laura McEnaneys definition. Neutraliteten tycks, menar Lawrence J. Vale, i själva verket ha *möjliggjort* storskaliga och ambitiösa civilförsvarsprogram som har kunnat utvecklas i lugn och avskildhet. Militariseringen och neutraliteten var helt enkelt två sidor av samma mynt (Vale 1987:94ff).

Jämfört med USA, som tidigare forskning om civilförsvarskulturen nästan uteslutande har varit koncentrerad kring, var alltså denna vardagslivets militarisering en på flera sätt mycket mer omfattande företeelse i neutrala länder som Sverige och Schweiz. En studie av svensk civilförsvarskultur kan därför ge en extra och viktig dimension inte bara till den svenska, utan också till den internationella forskningen om kalla kriget.

Det svenska folkförsvaret

Det svenska civilförsvarsprogrammet och dess upplysningstanke har sina rötter i det oroliga 1930-talet, då hotet från luften särskilt uppmärksammades.[3] Riksluftskyddsförbundet, som grundades 1937 och som senare omdöptes till Sveriges Civilförsvarsförbund, såg som sin uppgift att gå ut på bred front och informera allmänheten om hur man kunde skydda sig mot luftanfall under rubriker som "Hur handla när bomberna falla?" (Bäck 1987:9). Det som sågs som den stora utmaningen för en bred civilförsvarsansats på randen till ett andra världskrig var att söka överbrygga den klyfta mellan försvarsföreträdare och "de breda folklagren" som uppstått under 1900-talets första två decennier och som kommit till uttryck i vänsterns antimilitaristiska paroll "det befästa fattighuset". Under det sena 1930-talet och i synnerhet under det andra världskriget skulle det inte finnas någon motsättning mellan folk och försvar. De institutionella formerna för ett samlat civilförsvar utkristalliserades 1940 i och med grundandet av paraplyorganisationen Centralkommittén för det frivilliga försvarssamarbetet, som efter 1953 fick just namnet Centralförbundet Folk och försvar (CFF). Det lilla ordet "och" var här centralt; folket och försvaret skulle åtminstone hädanefter vara ett och samma. 1940 bildades dessutom det svenska Hemvärnet, som också detta byggde på idén om ett demokratiserat försvar befäst i folkdjupen. I Hemvärnet fanns "inga arbetsgivare och arbetare, inga bönder eller köpmän". Där fanns "bara svenskar" (Eriksson 1990, Kjellander 1990:7).

3 Forskning om svenskt civilförsvar är inte särskilt omfattande, och ett kulturanalytiskt perspektiv med fokus på civilförsvarskulturen har inte hittills anlagts på svensk försvarsupplysning. Se Cronqvist (2008) för en diskussion kring detta. En beskrivning av forskningsläget utifrån ett politiskt-historiskt perspektiv finns i Magnus Hjort (2005) *"Nationens livsfråga". Propaganda och upplysning i försvarets tjänst* 1944–1963.

© Författarna och Studentlitteratur

Ett utmärkande drag för Sverige under och efter andra världskriget var alltså tron på ett allomfattande *folkförsvar*. Rimligtvis skall "folk" här inte förstås som folk i allmänhet utan *ett* folk, det svenska folket. Det kalla krigets svenska totalförsvar närde i anslutning till detta också en tydlig folkbildningsvision med rötter i folkrörelsetraditionen. Av medborgaren förväntades en grundläggande kunskapstörst, och därtill kom kraven på uppslutning, lojalitet, lydnad, hängivenhet och övertygelse hos varje enskild individ. Totalförsvaret formades under den tidiga efterkrigstiden, som militärhistorikern Kent Zetterberg har uttryckt det, till på samma gång folkbildare, medborgarskola och folkuniversitet (Zetterberg 2004).

Upplysningsverksamheten var på många sätt kärnan i civilförsvaret under kalla kriget. Med beredskapsdevisen "Om kriget kommer" gick man ut med allvarstyngd information om hur var och en kunde skydda sig vid bombanfall. Mer än något annat uttryck tycks detta ha fångat den svenska självbilden i det kalla krigets slagskugga. I denna artikel riktar jag intresset mot den svenska civilförsvarskulturen, och navet i undersökningen som följer utgörs av skriften *Om kriget kommer*, vilken utkom vid ett antal tillfällen i reviderade upplagor under perioden 1943–1989. I synnerhet mot bakgrund av ett i så hög grad USA-orienterat forskningsläge, blir det intressant att ställa sig frågan vilka nationella särdrag svensk civilförsvarskultur, speglad i *Om kriget kommer*, uppvisar under efterkrigstiden.[4]

Jag ställer mig också frågan i vilken utsträckning budskapet "Om kriget kommer" förändras över tid, det vill säga hur det kan sägas ha följt – eller inte följt – kalla krigets politiska konjunkturer med perioder av avspänning som avlöste perioder av konflikt. Exempelvis är det inte ovanligt att i dag urskilja företrädesvis två konfliktperioder, "det första kalla kriget" mellan andra världskrigets slut och mitten av 1960-talet, samt "det andra kalla kriget" under tidigt 1980-tal (Cronqvist 2004:22ff). Hur förhöll sig hotet om ett slutgiltigt kärnvapenkrig till en utvecklingsoptimistisk välfärdsberättelse i Sverige vid olika tidpunkter under kalla kriget? Hur förhöll sig talet om hem och familj till talet om total förintelse? Vad kunde det svenska folkhemmet förväntas vidta för åtgärder om kriget plötsligt stod för dörren?

Från krigskatekes till medborgarbok

I förstone kan det tyckas en smula besynnerligt att idén till skriften *Om kriget kommer* föddes då det andra världskriget nått sin vändpunkt och då det direkta hotet mot Sverige de facto minskat i takt med tyska motgångar på östfronten vid årsskiftet 1942–1943. De eftergifter som hade gjorts till Tyskland under krigets första hälft, exempelvis i form av

4 Denna artikel är avgränsad till en analys av *Om kriget kommer*, men i min kommande bok med den preliminära titeln Folkhemmet i atomåldern utvecklar jag vidare det internationella komparativa perspektivet.

© Författarna och Studentlitteratur

den så kallade transiteringstrafiken, kunde nu återtas och en striktare neutralitetspolitik formuleras – samtidigt som landet började orientera sig allt tydligare mot västmakterna. Såväl den militära upprustningen som neutralitetspolitiken hade dock ett fortsatt massivt stöd hos befolkningen, och under åren 1943–1945 föddes det kalla krigets svenska totalförsvar (Agrell 1985:61).

Idén om befolkningsskyddet och civilförsvaret var en vital del i detta totalförsvar i vardande. Eftersom civilförsvar i långt högre grad än militärt försvar byggde på samarbete mellan outbildade och oorganiserade civila hamnade upplysningsverksamheten i fokus (Hjort 2004). Civilbefolkningens kunskaper skulle vidgas och fördjupas. Ett utkast med titeln "ABC för svenska medborgare i krig" utarbetades och presenterades vid Försvarsstaben under vårvintern 1943. Bakgrunden var en promemoria skriven av det socialdemokratiska statsrådet Eije Mossberg, men även kronprins Gustav Adolf sades ha varit inblandad i textens tillkomst. Ett antal titlar figurerade, men till slut bestämdes att den skulle heta *Om kriget kommer. Vägledning för rikets medborgare i händelse av krig.* Skriften trycktes i 2 250 000 svenska exemplar och utgavs även i en finskspråkig version för den norrbottniska gränsbygden.[5] Den 15 juli 1943 presenterades den i radions *Dagens eko* av chefen för Folkberedskapen Ragnar Lund, och därefter inleddes det omfattande arbetet att distribuera den till alla svenska hem (Lindal 2004:319). I pressen fick skriften snabbt smeknamnet "krigskatekesen", och det hävdades stolt att berget av färdigtryckta broschyrer var högre än självaste Mont Blanc. Att kronprinsen hade lagt en hand vid denna svenska kodex sågs som något högst symboliskt, ett tecken på fullständig enighet och lojalitet mellan landets högsta ledning och gemene man. Överlag fick skriften goda recensioner, även om det på många ställen framhölls att den led av ett ganska grundläggande fel, nämligen att den kommit för sent.[6]

Denna första version av *Om kriget kommer* är på 16 sidor. Den har en officiell och högtidlig framtoning och presenteras med riksvapnet på framsidan. På första sidan uppdrar Kungl. Maj:t – "Gustaf, med Guds Nåde, Sveriges, Götes och Wendes konung. Vår ynnest och nådiga benägenhet med Guds Allsmäktig" – åt informationsstyrelsen att "utgiva och till allmän kännedom bringa bilagda vägledning för rikets medborgare i händelse av krig".[7] Skriften innehåller inga bilder och har en även i övrigt stram profil. Det sakliga innehållet lägger särskild vikt vid anvisningar och instruktioner för civilbefolkning och hemförlovade värnpliktiga i händelse av ockupation. Som bilaga finns även ett utdrag ur det år 1907 tillkomna lantkrigsreglementet, den IV:e Haagkonventionen som reglerar krigets lagar, samt ett avsnitt som beskriver de tre larmsignalerna flyglarm, faran över samt beredskapslarm.

5 *Jos tulee sota. Ohjeita Ruotsin kansalaisille sodan varalta* (1943). Statens informationsstyrelses arkiv, Folkberedskapens arkiv, serie F, vol 451–452 (V, VI).
6 Statens informationsstyrelses arkiv, Folkberedskapens arkiv, serie F, vol 454 (VII).
7 *Om kriget kommer. Vägledning för rikets medborgare i händelse av krig* (1943), s. 1.

© Författarna och Studentlitteratur

Figur 9.3 "Krigskatekesen" *Om kriget kommer* från 1943.

Det viktigaste budskapet återfinns i fetstil på första uppslaget: "Motstånd skall göras i alla lägen. Varje meddelande om att motståndet skall upphöra är falskt". Just detta budskap kom att bli en central, om än inte alltid oomstridd, paroll i det efterkrigstida, svenska civilförsvaret. Själva formuleringen var en ordagrann upprepning av en stående högkvartersorder från november 1942, författad av överstarna Carl August Ehrensvärd och Nils Swedlund. Det var en order som dåvarande överbefälhavare Olof Thörnell förvisso vägrade godkänna, men som statsminister Per Albin Hansson ändå i riksdagen i januari 1943 offentliggjorde som Sveriges linje. Formuleringen stod för ett slags symbolisk suveränitetsförklaring mot bakgrund av de tyska motgångarna. Att Sverige skulle falla undan för ett tyskt ultimatum var nu inte längre ett alternativ. Den svenska modellen skulle i grunden skilja sig från den norska eller danska (Johansson 1984:302f, Agrell 2000:77f, Tubin 2003:213).

© Författarna och Studentlitteratur

I *Om kriget kommer* 1943 ges först och främst detaljerad information om vad som skall ske i eventuella ockuperade områden. Totalt krig kräver totalt försvar. På alla nivåer i samhället skall ett "segt passivt motstånd" upprätthållas. Regering och militär skall göra sitt, medan civilbefolkningen bär en stor del av ansvaret för motståndet i det lilla. Till och med "[c]yklister skola själva göra sina cyklar tillfälligt obrukbara genom att borttaga viktigare skruvar och bultar, när risk föreligger att fienden skall kunna bemäktiga sig cyklarna. Skidor skola gömmas undan".[8] I en sådan formulering tonar en nationell självbild fram. Det lilla, men fast beslutna och stolta Sverige skall med alla medel framgångsrikt bekämpa frihetens förtryckare. Varje liten skruv och bult kan vara viktig, liksom varje enskild individ i det civila försvaret.

"Krigskatekesen" kan också ses i relation till de dramatiska sociala förändringar som följde i krissamhällets spår. Den militära beredskapen skapade möten mellan samhällsklasser i en dittills oanad utsträckning. Stor betydelse i den civila sfären hade också inte minst kvinnornas inträde på arbetsmarknaden (Overud 2005). I detta sammanhang kan man se den första upplagan av *Om kriget kommer* som ett av det gamla myndighetsspråkets sista stora monument under krigsåren. Överhetsspråkets tid var nämligen utmätt, och krav ställdes på att denna typ av offentlig information skulle begripas av personer utan högre utbildning. På bara några år ströks verbens pluraländelser i skolundervisning och i så gott som samtliga stora dagstidningar. Latinska språkmönster förbleknade och "det vårdade talspråket" sattes som ideal för det offentliga språket (Teleman 2003: 217f, Dahlberg 1983:119). En intressant aspekt av *Om kriget kommer* 1943 är dess språkliga tilltal, som så radikalt skiljer sig från senare upplagor. Den präglas av en officiös kanslisvenska och verbens pluraländelser är kvar, vilket för samtiden naturligtvis underströk allvaret i budskapet. Samtidigt var det av yttersta vikt att alla i Sverige skulle förstå budskapet.

Innehållsligt var 1943 års upplaga en påtaglig produkt av andra världskrigets föreställningsvärld i en neutral småstat, inte minst i den starka tonvikt som lades vid det orubbliga, passiva motståndet under eventuell ockupation. Samtidigt pekade den framåt i sin övertygelse om det moderna krigets totala karaktär. Kriget är nu "icke blott en kraftmätning mellan militära styrkor".[9] Beredskap för krig skulle fortsättningsvis vara en del av normaltillståndet. Så om beredskapstidens försvarstanke grep tag i hela samhället, mattades inte idén om behovet av ett allomfattande försvar under de tidiga efterkrigsåren. Snarare förhöll det sig tvärtom. Atombombningarna av Hiroshima och Nagasaki 1945 vittnade om det moderna högteknologiska kriget, men också att de förut så tydliga gränserna mellan militärt och civilt suddats ut. Det kommande kriget skulle i sanning bli totalt. Det skulle slå mot civila och där beröra allt och alla. Inte bara värnpliktiga

8 *Om kriget kommer* (1943), s. 9.
9 *Om kriget kommer* (1943), s. 2.

© Författarna och Studentlitteratur

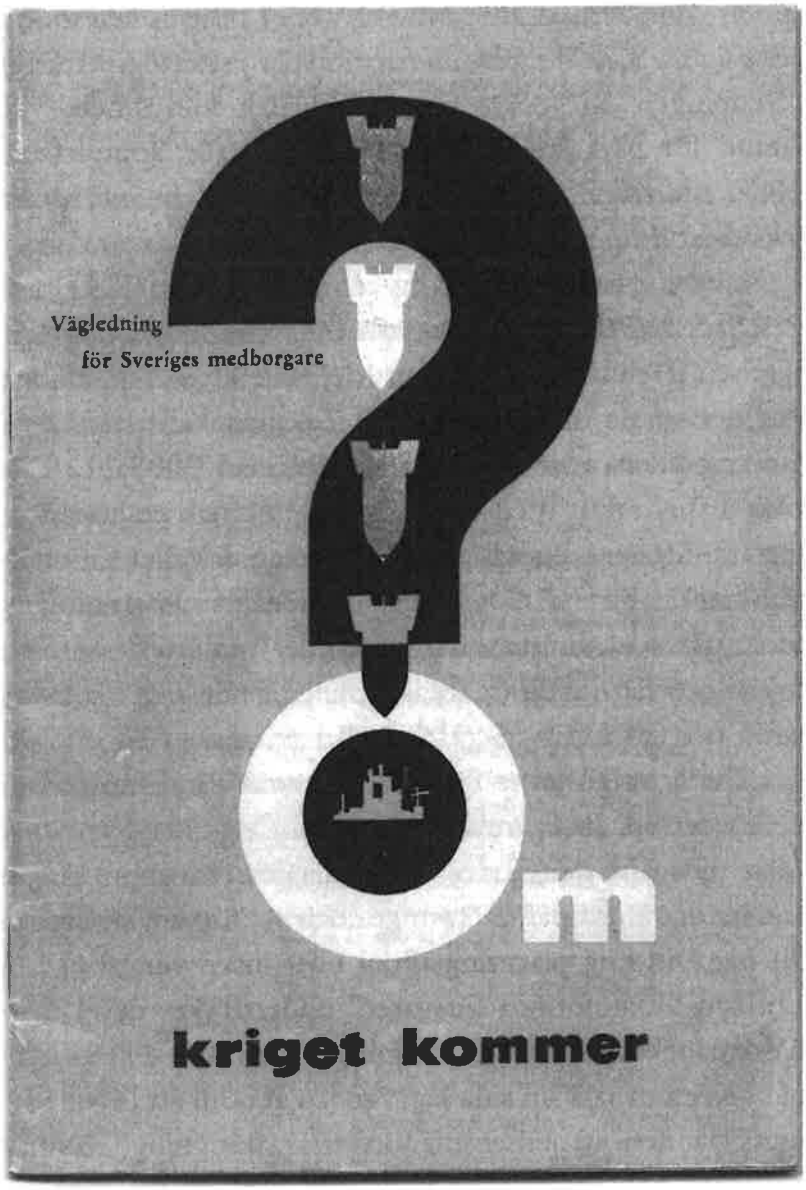

Figur 9.4 Kalla krigets universum satte sin stämpel på medborgarboken *Om kriget kommer* från 1952.

män utan även kvinnor och barn måste därför kunna försvara sig om kriget kom, ett krig som också skulle komma att utspelas inne i människors huvuden. Att man i långt högre grad började tala om *psykologiskt försvar, motståndsanda* och *inre front* vid sidan om *totalt försvar* och *totalt krig* är en produkt av de tidiga efterkrigsåren. Hemmafronten, den inre fronten, skulle vara den bastion på vilken samhällets trygghet vilade. Upptagenheten av den inre fronten överensstämde även med tidens uppsving för empirisk psykologi (Cronqvist 2004:82ff).

Statens informationsstyrelse lades ned efter andra världskriget och behovet av att omdefiniera det civila försvaret resulterade i en rad utredningar under det kalla krigets första decennium. Något som kom att betyda mycket för just *Om kriget kommer* och utformningen av civilförsvarsupplysningen var 1953 års *Psykologiskt försvar*, i folkmun

© Författarna och Studentlitteratur

kallad "Mossbergska utredningen" efter tidigare nämnde Eije Mossberg. Här utvärderades andra världskrigets internationella psykologiska krigföring och dess mekanismer. Utredningen lade också fram ett förslag som innebar inrättandet av en beredskapsnämnd för psykologiskt försvar, som skulle komplettera Statens upplysningscentral (UC), efterkrigstidens motsvarighet till Statens informationsstyrelse. Nämnden skulle också ha till uppgift att följa den svenska opinionen i civil- och totalförsvarsfrågor.[10]

Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (BN) inrättades således 1954. Som utgivare av den två år tidigare utkomna *Om kriget kommer* stod Kungliga Civilförsvarsstyrelsen. Denna andra upplaga, det kalla krigets första, har tagit ett stort kliv i riktning mot det som språkforskaren Ulf Teleman kallar *den svenska klarspråkskulturen* inom efterkrigstidens myndighetsspråk (Teleman 2003:222). Kunglig ynnest och Guds allmakt är här ersatt med ett ledigare språk och ett mer förtroligt tilltal. Pedagogiska illustrationer har lagts till på varje uppslag. I stället för en överhetsretorikens kortfattade krigskatekes har nu *Om kriget kommer* fått utformningen av en medborgarbok på 35 sidor, där statsminister Tage Erlander undertecknat förordet tillsammans med konungen och där medborgaren på motstående sida i inledningen skall anteckna sitt eget namn och sin adress. Skriften ställer retoriska frågor: Vad gör Du om kriget kommer? Kan Du larmsignalerna? Faran från luften – hur möter Du den?

Att den medborgare som tilltalas i första hand är den värnpliktige familjefadern avslöjas redan på den andra sidan, där läsaren uppmanas att tillsammans med familjen studera den information som ges och att förvara skriften "i din skrivbordslåda eller där Du har Din krigsplaceringsorder eller inskrivningsbok".[11] Ett avslutande avsnitt med rubriken "Kvinnorna i försvaret" understryker detta manliga tilltal, eftersom det där måste påpekas särskilt att anvisningarna i skriften naturligtvis gäller kvinnor lika väl som män. Kvinnorna å sin sida kan "redan genom att bibehålla mod och lugn göra en viktig insats i landets gemensamma försvarsansträngning". Kvinnor som lyckas med att inte bli hysteriska och panikslagna utan som behåller sitt lugn är föredömen om kriget kommer.[12]

Om kriget kommer 1952 framstår annars som en medborgarbok i första hand i egenskap av sin starka betoning på samhället och på den kollektiva gemenskapen. Det största hotet är riktat mot det gemensamma, mot ett Sverige som i snart 140 år orubbligt har bevarat freden och strävat efter vänskapliga förhållanden till andra länder.[13] Hotet riktas även mot "den svenska livsformen", ett begrepp som redan var välbekant eftersom det under krigsåren varit i centrum för en brevkurs om svensk nationell identitet med Folkberedskapen som avsändare (Cronqvist 2004:66ff):

10 SOU 1953:27, *Psykologiskt försvar.*
11 *Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare* (1952), s. 2.
12 *Om kriget kommer* (1952), s. 32.
13 *Om kriget kommer* (1952), s. 4.

© Författarna och Studentlitteratur

> Hur hårt angreppet än må vara, hur svårt det än må bli för envar, måste vi stålsätta oss mot krigets prövningar. Det gäller mer än hus och hem, mer än den enskildes liv och lycka. Det gäller den livsform vi har, vår frihet, vårt levebröd, våra efterkommande, ja, det gäller hela det svenska samhällets bestånd.[14]

En central uppmaning i *Om kriget kommer* 1952 lyder uttryckligen: "Samhällsmaskineriet får inte stanna."[15] I krigets och farans stund måste alla mer än annars hjälpas åt, var och en på sin plats och efter sin förmåga, och bistå myndigheterna genom att lita till deras råd och anvisningar. Väl på inkvarteringsorten efter utrymningen skall den arbetsföre hjälpa till med olika sysslor. "Det är en naturlig sak att Du hjälper till. Arbete gör gott mot bekymmer och oro", konstaterar skriften.[16] Plikt, arbete och ett upprätthållande av samhällets produktion är dock inte bara naturligt utan också, som citatet ovan avslöjar, oerhört viktigt för samhällets fortbestånd.

Liksom sin föregångare är 1952 års upplaga präglad av djupaste allvarstid. Inte bara föreställningar om den svenska livsformen och samhällelig trygghet, utan även hotet är ständigt närvarande. Andemeningen i parollen "Om kriget kommer" tycks snarare vara "När kriget kommer". Eller kanske är kriget redan här? På en av skriftens sidor, liksom på framsidan, faller redan bomberna, vilket också understryks i rubriken som lyder "Kriget har börjat – nu gäller det livet".[17] Hotbilder av plötslig förvirring, kaos och oordning förmedlas i beskrivningen av utrymningssituationen. Den planlösa flykten ställs i motsats till den disciplinerade och av myndigheterna i förväg organiserade och lugna avfärden från hemmet. Det krig som faktiskt kom, andra världskriget, finns också i åtanke:

> Planlös utrymning och flykt utsätter Dig och de Dina för onödiga lidanden. Kom ihåg vad som hände utomlands under det senaste kriget, då flyende orsakades fruktansvärda lidanden, därför att de i massor blockerade vägarna när de planlöst störtade bort från den hotade hembygden. Kommer mängder av flyktingar i rörelse, blockeras vägarna för våra trupper liksom också för transporter av livsmedel och krigsmateriel.
>
> Det är Din medborgarplikt att lugna de oroliga och förhindra panik. De ansvariga myndigheterna kan bäst bedöma när och hur en utrymning skall ske. Avvakta därför myndigheternas anvisningar – det ger Dig och Dina anhöriga största möjliga trygghet.[18]

Det redan existerande hotet mitt ibland oss beskrivs även i hög grad som något osynligt. Fienden använder inte bara vapenmakt utan sprider också falska rykten och propaganda för att skapa förvirring, kaos och modlöshet. Två hela uppslag i 1952 års *Om kriget kom-*

14 *Om kriget kommer* (1952), s. 4f.
15 *Om kriget kommer* (1952), s. 14.
16 *Om kriget kommer* (1952), s. 17.
17 *Om kriget kommer* (1952), s. 10.
18 *Om kriget kommer* (1952), s. 17.

© Författarna och Studentlitteratur

mer ägnas åt den psykologiska krigföringen och den för samtiden så centrala spion- och sabotagefaran, som just 1951–1952 konkretiserats i två spionhärvor med sovjetisk anstrykning: Hilding "marinspionen" Andersson och Enbomligan (Cronqvist 2004). "Se sanningen kallt i ögonen såsom den uppenbarats för Dig genom de många avslöjade spionerifallen såväl under som efter det senaste kriget", lyder uppmaningen som illustreras med giftspindeln som spinner sitt nät.[19] Utan att i övrigt direkt anknyta till eller nämna någon av dessa spionaffärer vid namn – och inte heller den uppmärksammade Catalinaaffären som var brinnande aktuell vid tiden för skriftens tillkomst – ger *Om kriget kommer* utlopp för samtidens rädsla för den sovjetkommunistiska faran.

Radioaktiviteten är en annan osynlig och för 1952 års *Om kriget kommer* nyintroducerad fara. Atombomben framställs dock som inte stort farligare än konventionella vapen, och strålningen är i sig inget nytt fenomen. Budskapet i *Om kriget kommer* överensstämmer här med flera amerikanska exempel från samma tid, i synnerhet den omtalade skolfilmen *Duck and Cover* (1950) om sköldpaddan Bert the Turtle som rullar ihop sig i sitt skal och tar skydd vid ett atombombsanfall, men också de riktlinjer som ges i civilförsvarshandböckerna *How to Survive an Atomic Bomb* (1950) eller *Survival Under Atomic Attack* (1951). I dessa och många andra skrifter synliggörs behovet av att tämja radioaktiviteten, stilla oro och i slutändan göra faran hanterbar (Oakes 1994, McEnaney 2000). "Ligg kvar orörlig minst någon minut – så länge är den radioaktiva strålningen farlig" konstaterar *Om kriget kommer* 1952. Och ibland går det helt enkelt att springa ifrån faran. En tecknad illustration visar en springande man med kavajen över huvudet som skydd mot ett moln som mer liknar en obehaglig insektssvärm än dödligt radioaktivt nedfall.[20]

Bekämpandet av oordningen, paniken och förvirringen ges en röst i beskrivningarna av den hygien som noga måste prioriteras, hos den enskilde individen och i hushållet i stort. Smuts kränker ordningen, som en gång socialantropologen Mary Douglas och många i hennes efterföljd har hävdat. Att avlägsna smuts är därför ett sätt att omorganisera omgivningen, att återställa ordning ur kaos (Douglas 1997). Att iaktta största renlighet är dessutom också en kreativ handling, ett aktivt initiativ som inger en känsla av tillfredsställelse och därigenom trygghet. I årgångarna 1952 och 1961 av *Om kriget kommer* är budskapet att radioaktiviteten, inte sällan beskriven just som "damm" eller "smuts", kan medföra osynliga skador. Om man misstänker att man har kommit i kontakt med radioaktivt nedfall eller kemiska stridsmedel bör man omedelbart och noggrant tvätta utsatta delar av kroppen, främst ansikte och händer, med tvål och vatten. Kanske måste man bränna sina smutsiga kläder. För att inte det obehagliga dammet skall lägga sig i köket kan även grytor och kastruller samt övrig köksutrustning behöva torkas

19 *Om kriget kommer* (1952), s. 18.
20 *Om kriget kommer* (1952), s. 12.

© Författarna och Studentlitteratur

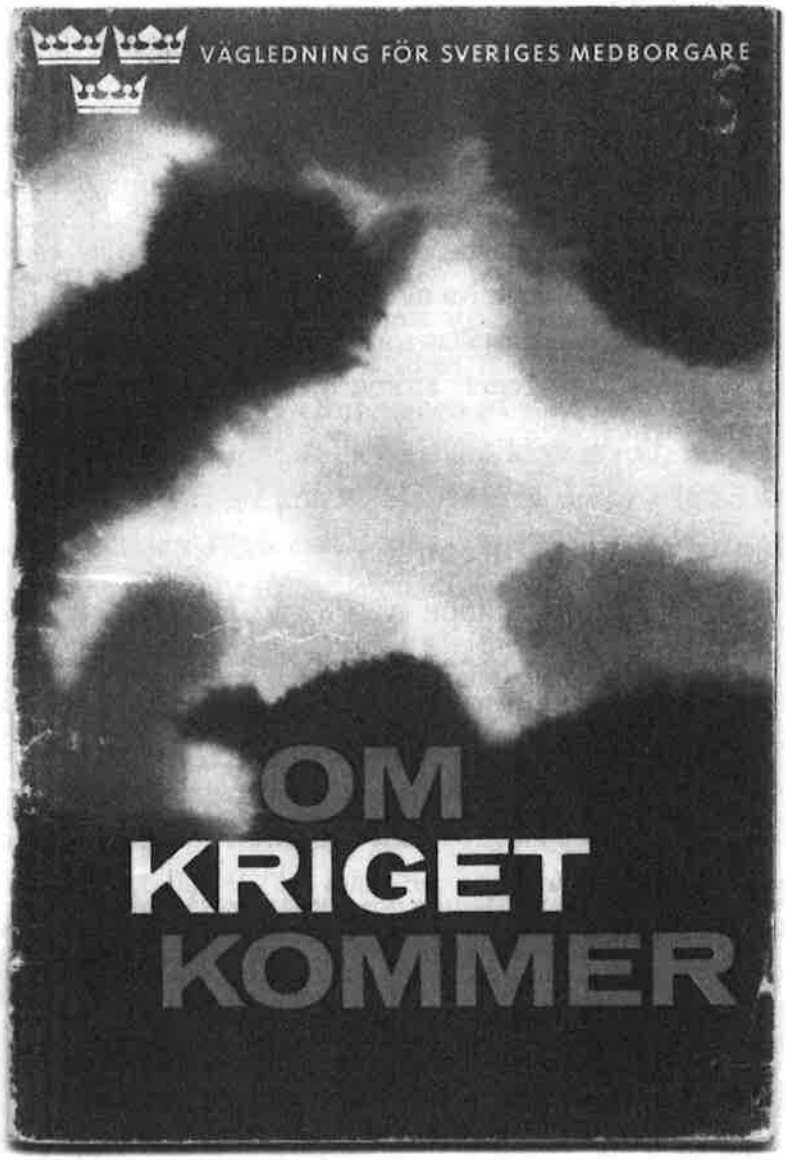

Figur 9.5 Självskyddshandboken och folkhemsupplagan *Om kriget kommer* 1961.

av eller diskas. Ytterkläder och skor skall tas av innan man går inomhus och händer skall tvättas före måltid.[21]

Jakten på osynlig radioaktivitet i form av städande och tvättande är också en igenkännlig del av vardagen. Laura McEnaney menar att det rör sig om en domesticering av kärnvapenhotet. Begreppet signalerar ett vardagliggörande varigenom en i grunden obegriplig och abstrakt fara som atombomben kan göras till blott ett av hushållets oräkneliga problem. Det hotande kriget infogas på detta sätt i vardagens rutiner (McEnaney 2000:72ff), och detta sker också genom en språkets försköning:

21 *Om kriget kommer* (1952), s. 12f; *Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare* (1961), s. 35ff.

© Författarna och Studentlitteratur

> Domestication literally cleaned up the language of nuclear warfare; it sanitized the images and rhetoric in a desperate attempt to prevent the panic, fatalism, and resistance that the FCDA's [Federal Civil Defence Administration] social scientists had predicted. Nothing was as it seemed in civil defense literature: fallout was "dust", family fire drills were "games", and blast or fallout shelters were "family, "family-type", or "home" shelters. (McEnaney 2000:74)

Eufemismerna är otaliga även i svenska *Om kriget kommer*. Utrymningen är här en "resa" och det radioaktiva nedfallet "regn", "stoft" eller "dimma". Med sådana ord kan kärnvapenkriget framställas som ett stort, om än inte oövervvinneligt, problem i vardagen. Domesticeringen av atomkriget och militariseringen av vardagen blir två sidor av samma mynt.

Den utrymda kärnfamiljen

Tryckning och distribution av 1952 års *Om kriget kommer* hade fungerat utmärkt, och Centralförbundet Folk och försvar hade dessutom under åren 1954–1957 ordnat en serie välbesökta informationskonferenser på temat "Om kriget kommer till Din bygd" på olika orter i Sverige (Eriksson 1990:60). Misstankar fanns emellertid att människor trots allt inte hade tagit till sig och inrättat sin vardag i enlighet med beredskapstanken. Spridda undersökningar visade att alltför många svenskar inte kunde erinra sig var de hade sitt exemplar. Det beslutades att nästföljande uppdaterade version, förutom informationskonferenser, skulle åtföljas av en omfattande kampanj med bildband och affischer, en studiehandledning och särskilda radio- och tv-program på temat. Uppdraget föll liksom tidigare på Folk och försvar.[22]

1961 års upplaga, 2 800 000 exemplar för distribution och 500 000 i reserv, utdelades till samtliga svenska hushåll i början av oktober. Att välja rätt tidpunkt var dock ingen smal sak, eftersom man till varje pris ville undvika att skapa onödig panik genom att distribuera skriften i samband med någon utrikespolitisk kris. Det lyckades heller inte helt och fullt. Statsministern, som kommenterade skriften i radions *Dagens Eko*, fick lov att påpeka den rena tillfälligheten i att skriften utdelades vid en tidpunkt då Dag Hammarskjölds död och FN:s uppenbara svårigheter att finna vägar till avspänning och samarbete hade skapat oro inför framtiden.[23]

Om kriget kommer 1961 är annars i likhet med sin föregångare i allra högsta grad en kallakrigsskrift, en produkt av en orolig tid. Kungens och statsministerns förord inleds nu kort och gott med devisen "Sverige vill fred". Andra formuleringar känns igen från tidigare, som att det totala kriget kräver ett totalt försvar och att varje meddelande om att motståndet skall uppges är falskt. Likaså är skriftens övergripande disposition upp-

22 KrA, Folk och försvars arkiv, serie F5, vol 2.
23 KrA, Folk och försvars arkiv, serie F5, vol 2.

© Författarna och Studentlitteratur

lagd på ett liknande sätt, med information om rikets styrelse i krig och larmsignaler, uppmaningar om motståndsanda och vaksamhet samt instruktioner i samband med utrymning och inkvartering. Såväl fotografier som tecknade illustrationer finns på varje sida i häftet, som nu utökats till 49 sidor.

1961 års version skiljer sig emellertid också från den närmast föregående upplagan på några viktiga punkter. Innehållsligt är den mest uppenbara skillnaden från tidigare upplagor en kraftig tonvikt på utrymning och inkvartering. Under senare delen av 1950-talet fanns en utbredd föreställning om att det var just atombombens, och i synnerhet vätebombens, potentiella verkningar som måste ligga till grund för utformningen av civilförsvaret. USA:s provsprängning av vätebomben på Bikiniatollen i Stilla havet 1954 ledde till insikten att skyddsrum inte skulle ge tillräckligt skydd, utan att fullskalig utrymning av städer skulle komma att krävas. Slutsatserna drogs i 1953 års civilförsvarsutredning med delbetänkanden 1955 och 1958 (Agrell 1985:206ff). Det utarbetades planer för beredskapsutrymning för halva befolkningen, närmare 3,5 miljoner människor, enligt vilka Sveriges vid denna tid 14 städer med mer än 50 000 invånare skulle utrymmas. Förutom beredskapsutrymning innefattade planeringen även snabbutrymning, vilket innebar en snabb evakuering av särskilt hotade stadsdelar till den berörda stadens omgivningar.[24] Just 1961, närmare bestämt den 23 april, genomfördes en sådan stor snabbutrymningsövning i Stockholm, en övning som storstadspressen kommenterade ymnigt (Cronqvist 2008).[25]

I den nya civilförsvarsutredningen lades så tonvikten på utrymning och byggnation av stora befolkningsskyddsrum avsedda för tusentals människor. Det var dock ingen oomstridd ståndpunkt. Överste Georg Gärdin var en av dem som i boken *Civilförsvaret i stöpsleven* (1958) framlade en kritisk kommentar. Utredningen hade, enligt Gärdin, inte tillräckligt uppmärksammat det faktum att hemskyddet och uppförandet av enskilda skyddsrum fortfarande hade en viktig funktion att fylla. Och även om Gärdins och andras idéer om den fortsatta vikten av enskilda skyddsrum fick riktigt genomslag först ett decennium senare, så kan man kring 1960 urskilja en allt större tonvikt vid ord som ”självskydd” och ”enskilt uppträdande vid bombanfall”.[26] Exempel på detta syns i *Om kriget kommer* 1961, som nu hänvisas till såsom ”svenska folkets ’självskyddshandbok’”.[27]

En förutsättning var att ansvaret för detta självskydd skulle falla lika tungt på kvinnor som på män. Om 1952 års upplaga mer eller mindre explicit riktade sig till familjefadern, som i sin tur skulle föra informationen vidare till sin familj, så vänder sig 1961 års version uppenbart till båda könen. Det dubbla tilltalet blir tydligt i beskrivningen av situationen efter utrymningen, då mannen redan befinner sig på sin inkallelseort:

24 Salomon (1963) *Skyddsrum*.
25 Se även KrA, Civilförsvarsstyrelsens arkiv, serie F XIX, vol 1–4.
26 Gärdin (1958) *Civilförsvaret i stöpsleven*.
27 *Civilförsvaret – att skydda och rädda liv*, (1962), s. 66f.

© Författarna och Studentlitteratur

> Efter utrymningen vet kanske inte ens Dina närmaste vart de skall skriva för att nå Dig. Du bör därför efter ankomsten till inkvarteringsorten genast skriva till dem under senast kända adress och meddela Din nya postadress. [...]
>
> Om Din man blivit inkallad kan Du nå honom på hans fältpostnummer eller, om detta inte är känt för Dig, hans regementes adress.[28]

Om kriget kommer 1961 är också den version som tydligast synliggör betydelsen av kärnfamiljen – och detta i såväl text som bild.[29] Folkhemmet som patriarkal samfällighet framträder i det exempel som finns inledningsvis i denna artikel. På bilden syns en man och en kvinna samt två små barn, en flicka stående till vänster och en baby i barnvagnsinsatsen. En av de fyra personerna möter betraktarens blick och det är mannen, som står i centrum av bilden i något som liknar hemvärnets yllerock och kängor. Den lilla flickan, som kan vara i sjuårsåldern, blickar mot någon eller något strax vid sidan om kameran. Modern ser ömt ned mot sin baby. Fadern är kanske redan tidigare inkallad, eftersom mannen på bilden tycks vara betydligt äldre än kvinnan. Även den äldre generationen med farfadern eller morfadern har alltså sin plats i det svenska civilförsvaret och träder in som hushållets överhuvud i familjefaderns frånvaro.

Utrymningen är här en familjeangelägenhet och det centrala budskapet lyder: "Håll ihop familjevis".[30] Människor på väg till skyddsrummet avbildas på andra ställen i broschyren på samma vis, med den beskyddande familjefadern bakom sin flock bestående av mor och barn som går hand i hand.[31] Väl nere i skyddsrummet måste alla hjälpas åt, men "[v]ar och en måste ordna för sig och sin familj".[32] I det bildband som producerades i anslutning till återlanseringen 1961 visar en av bilderna en kärnfamilj av silhuettklippta pappersdockor, och skriften bildar bakgrund. Bilden användes flitigt som illustration i samband med pressens kommentarer kring den nya upplagan av *Om kriget kommer*.[33]

Tyngdpunkten på gemenskap lyfter fram det starkt kollektivistiska drag som särskilde det socialdemokratiska Sverige från många andra länder och som vi tidigare sett var så tydligt i 1952 års *Om kriget kommer*. Detta återfinns också i 1961 års version, men kopplas här mycket tydligare till familjegemenskapen. För att gemenskapen och ordningen skulle kunna upprätthållas behövde krigsberedskapen och försvarsviljan genom-

28 *Om kriget kommer* (1961), s. 25.
29 Själva begreppet kärnfamilj (*nuclear family*) används dock inte. Det introducerades i atomålderns amerikanska 1950-tal med hänvisning till gemenskapens odelbara innersta, men började av allt att döma användas i Sverige först 1969. *Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal* (2001), s. 144.
30 *Om kriget kommer* (1961), s. 19.
31 *Om kriget kommer* (1961), s. 28.
32 *Om kriget kommer* (1961), s. 27.
33 KrA, Folk och försvars arkiv, serie F5, vol 2.

© Författarna och Studentlitteratur

syra det lilla svenska hemmet *och* det stora folkhemmet. Under det tidiga 1960-talet, menar bland andra historikern Sverker Oredsson, var bilden av det homogena Sverige orubblig. Från politiskt håll ansåg man att verksamheten inom totalförsvaret och civilförsvaret underlättades av att det i Sverige inte fanns några starka motsättningar i fråga om språk, religion eller ens politiska värderingar (Oredsson 2003:68). I *Om kriget kommer* 1961 betonas också gemenskap och arbete: "I krigets stund måste vi mer än annars hjälpas åt, var och en på sin plats och efter sin förmåga. Har du inte fått besked om annat – fortsätt ditt arbete."[34]

Landet som gick under jorden

Strax efter publiceringen av den svenska *Om kriget kommer* 1961 stod världen plötsligt på randen till det tredje världskrig som många hade förutsett. Sovjetiska medeldistansrobotar visade sig vara utplacerade på Kuba, som omedelbart sattes i amerikansk blockad. Efter intensiva förhandlingar och upptrappad militär beredskap kunde öst och väst slutligen träffa en överenskommelse om sovjetisk reträtt från Kuba i utbyte mot amerikansk reträtt från Turkiet. På den urladdning som Kubakrisen innebar följde en avspänningsperiod som tog konkret form i provstoppsavtalet 1963 och som manifesterades symboliskt i den så kallade "heta linjen", telefonlinjen mellan Washington DC och Moskva.

Den svenska civilförsvarsupplysningens utveckling efter Kubakrisen och under senare delen av 1960- och 1970-talen följde avspänningen, och även den förändring som samtidigt ägde rum rörande försvarsdoktrinen i stort. Tyngdpunkten försköts nu från ett fullständigt existensförsvar, grundat på andra världskrigets erfarenheter, till ett begränsat existensförsvar (Agrell 1985). För civilförsvaret innebar detta en gradvis återgång från total utrymning till skyddsrumstanken. Detta hade sannolikt att göra inte bara med den storpolitiska avspänningen, utan även med det svenska välfärdssamhället under de år som fått benämningen "rekordåren". I samband med 1965 års försvarsutredning påpekade Civilförsvarsstyrelsen nämligen också svårigheterna med att utrymma städer, inte minst på grund av befolkningsökningen.[35]

I detta sammanhang ser vi ännu ett tydligt samband mellan kallt krig och fredligt folkhem. Den svenska välfärdspolitikens så kallade miljonprogram satte helt enkelt stopp för fullskalig utrymning, och utbyggandet av skyddsrum satte fart igen. Enligt utredningen fanns visserligen redan plats för tre miljoner människor i svenska skyddsrum, och antalet platser sades öka med cirka 200 000 per år. Utrymningstanken hade dock inte helt och hållet övergivits, utan Sverige skulle fortfarande klara av en utrymningssituation

34 *Om kriget kommer* (1961), s. 9.
35 Björnerstedt (1966) *Undersökning rörande vissa civilförsvarsfrågor.*

© Författarna och Studentlitteratur

som omfattade närmare 3,5 miljoner människor, en andel som motsvarade cirka 45 procent av befolkningen. Inget land i världen hade så omfattande utrymningsplaner och så stora skyddsrumstillgångar i förhållande till befolkningens storlek som Sverige, menade 1965 års försvarsutredning. I en översikt från 1963 över skyddsrumsproblematiken menade civilförsvarsdirektör Otto Salomon att Sverige internationellt blivit känt som "landet som går under jorden".[36]

Efter de tre klassiska utgåvorna av *Om kriget kommer* 1943, 1952 och 1961 producerades ingen ytterligare utgåva med avsikt att distribueras i samtliga svenska hushåll. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, som 1985 bytte namn till Styrelsen för psykologiskt försvar (SPF), fick i uppdrag att hålla broschyren aktuell för utgivning i den händelse världsläget skulle förvärras och det omedelbara hotet mot Sverige skulle öka.[37] Regeringen hade emellertid bestämt att innehållet i *Om kriget kommer* skulle spridas kontinuerligt på andra sätt. En viktig kanal under ett antal år blev annonspubliceringen i landets alla telefonkataloger. Uppdraget låg hos det nyinrättade Totalförsvarets upplysningsnämnd (TUN). Den första annonsen i telefonkatalogen infördes 1970. En tidigare kortfattad information om larmsignaler utökades nu till åtta katalogsidor och innehöll det mesta av informationen från *Om kriget kommer*. Redan 1978 skars emellertid informationen återigen ned och landade på två katalogsidor. Skälen till detta var främst ekonomiska; annonsplatsen var helt enkelt för dyr (Tubin 2003:215ff). Men beslutet att kondensera sektionen "Om kriget kommer" i telefonkatalogen underlättades också möjligen av den avspänningsperiod i mitten av 1970-talet då närmandet mellan öst och väst kulminerade i den europeiska Säkerhetskonferensen i Helsingfors.

Som enskild skrift fortlevde *Om kriget kommer* i SPF:s fyra så kallade "skrivbordsupplagor" i liggande A5-format som utgavs 1978, 1983, 1987 och 1989. Dessa trycktes i begränsade upplagor som användes vid övningar och försvarsspel. Tanken var att de förhållandevis snabbt skulle kunna tryckas och distribueras till samtliga hushåll vid en hotande krissituation. Överraskande angrepp sågs inte längre som ett rimligt hot mot Sverige och försvarsplanläggningen styrdes in mot ett krig med lång förvarning. Sverige skulle, antogs det, till följd av neutralitetspolitiken inte dras in i inledningsskedet av en konflikt mellan öst och väst, utan snarare i så fall i ett betydligt senare skede då något av blocken behövde ett transiteringsområde (Agrell 2000:155). Krig mot Sverige uppfattades under alla omständigheter inte som särskilt sannolikt – inte ens under det tidiga 1980-talet, då kalla kriget åter "hettade till" med Ronald Reagans hårdföra linje och rymdförsvarsprogram.

36 Salomon (1963) *Skyddsrum*, s. 11.

37 Enligt Eino Tubin, som var engagerad i uppdateringsarbetet med skriften och tillika informationschef vid SPF under 1980-talet, väcktes frågan om en nyutgivning med jämna mellanrum under denna period utan att något beslut togs om en ny upplaga. Tubin (2003) s. 215.

© Författarna och Studentlitteratur

MEDTAG DETTA BLAD VID UTRYMNING

1377

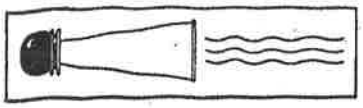

Larmsignaler · I händelse av krigsfara och då luftanfall eller radioaktiv beläggning eller gasbeläggning hotar, varnas allmänheten med

Beredskapslarm

Utomhusalarmering

Inomhusalarmering (i vissa fall)

Beredskapslarm tillkännager att omedelbar krigsfara föreligger. Signalen innebär order om omedelbar inställelse för tjänstgöringsskyldiga inom totalförsvarets krigsorganisation.

En halv minut långa signaler med 15 sekunders uppehåll mellan signalerna under sammanlagt 5 minuter.

Koppla på radion. Viktiga anvisningar kommer att lämnas.
Mörklägg bostad ooh arbetsplats.
Var beredd att uppsöka skyddsrum. Förbered utrymning. Telefonera ej under de närmaste två timmarna.

Flyglarm

Flyglarm innebär omedelbar fara för luftanfall, radioaktiv beläggning eller gasbeläggning.

Upprepade korta ljudstötar resp. ringsignaler under omkring en minut. (Signal per telefon ges endast i vissa orter.)

Sök skydd!
Stanna i skydd

till dess annan order ges!

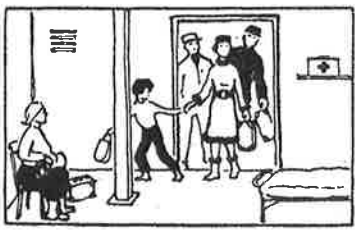

Faran över

Flyglarmtillståndet upphör.

En sammanhängande signal under 30 à 40 sekunder.

Bistå civilförsvarets personal. Återgå till vanlig verksamhet.

Telefonering, telexering och inlämning av telegram vid beredskapslarm och flyglarm

Vid beredskapslarm och flyglarm är det *mycket viktigt* att totalförsvarsmyndigheternas telekommunikationer fungerar utan dröjsmål. Det är därför Din skyldighet att efter sådana larmgivningar under viss tid *helt avstå* från att telefonera, telexera och lämna in telegram. Vid beredskapslarm väntar Du *minst två timmar* och vid flyglarm *minst två timmar efter det "faran över"* getts.

Även därefter bör Du iaktta stor återhållsamhet när det gäller att använda telenätet. Om Du *måste* meddela Dig med någon, kom ihåg att göra meddelandet kort. Telenätet kan annars lätt blockeras och göras oframkomligt.

För teleabonnenter, som är viktiga för totalförsvaret (prioriterade abonnenter) gäller särskilda föreskrifter.

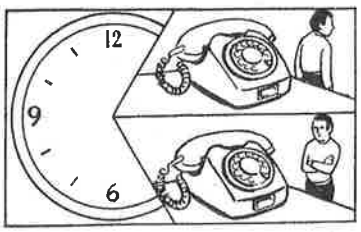

Figur 9.6 Utdrag ur Telefonkatalogen. Malmödelen 1975.

© Författarna och Studentlitteratur

Mot bakgrund av den försvarspolitiska utvecklingen är kriget anmärkningsvärt påtagligt och närvarande också i 1980-talets "skrivbordsupplagor" av *Om kriget kommer*. Civilförsvarets linje var fortfarande omfattande utrymningsplaner, men framför allt skyddsrum till hela befolkningen och anskaffandet av gasmasker till alla. Om kriget skulle komma, om än osannolikt, var Sverige således förberett med skyddsåtgärder för hela befolkningen. I 1980-talets civilförsvarskultur framstår kärnvapenkriget återigen som hotet framför andra, och Sverige kunde också drabbas av verkningar av kärnvapen avsedda för mål utanför landets gränser. I *Om kriget kommer. Vad du bör veta* från 1983 står kärnvapens verkan i centrum och för första gången tydliggörs budskapet att "förstörelseförmågan hos kärnvapen är oerhört mycket större än för andra vapen". I 1989 års version har språket genomgått en ytterligare förenkling och det konstateras bland annat att "[k]ärnvapen skadar mycket mer än andra vapen". Befinner man sig för nära nollpunkten är chanserna till överlevnad små, berättar skriften vidare, men även om detoneringspunkten ligger långt borta kan Sverige hemsökas av vindburen radioaktiv strålning.[38]

Hotet från en vindburen radioaktiv strålning blev också verklighet den 26 april 1986 med kärnkraftsolyckan i ukrainska Tjernobyl. I östra Sverige, främst i trakterna kring Uppsala och Gävle, uppmättes kraftigt förhöjda värden av radioaktivt jod och senare även cesium 137. Reaktionen blev omedelbar och katastrofscenarierna fyllde europeiska medier så till den grad att det föranledde den tyske sociologen Ulrich Beck, senare författare till den omtalade boken *Risksamhället*, att tala om att befolkningen hade utsatts för en "antropologisk chock" (Anshelm 2000:342). I Sverige skapade Tjernobyl ett kollektivt trauma kring kärnenergi och radioaktivitet, där det ödesmättade språket och formuleringarna hämtades från berättelser om det totala kriget. Kvällstidningarna, menar idéhistorikern Jonas Anshelm, använde utpräglade beredskapsrubriker som "Skräckslagna svenskar beredda att söka skydd i jordkällare" och *Dagens Nyheter* sammanfattade den kollektiva ångesten i följande ödesmättade fras som direkt för tankarna till parollen "Om kriget kommer":

> Den verkligt stora olyckan är osannolik, men den är också i viss mening otänkbar, outhärdlig för civiliserade samhällen, och kan ändå komma. Ingenting är den likt, ingenting blir sig likt efter den.[39]

Det sätt på vilket Tjernobyl-reaktionerna 1986 hämtade stoff, tankestrukturer och formuleringar från civilförsvarsretoriken pekar mot en viss sammansmältning av kärnvapendebatten och den under ett drygt decennium så aktuella kärnkraftsdebatten i Sverige. Radioaktivitetens ödesdigra osynlighet påtalas här, precis som tidigare i *Om kriget kom-*

38 *Om kriget kommer. Vad du bör veta* (1983), s. 14; *Om kriget kommer. Vad du bör veta* (1989), s. 13.

39 "Att avveckla det otänkbara", *Dagens Nyheter* 13/5 1986. Citerad i Anshelm 2000, s. 343.

© Författarna och Studentlitteratur

mer. Det svenska landskapet syntes detsamma, men var förändrat i grunden – besmittat, fläckat, förorenat. Symboliskt blev Tjernobyl för svenskarna kriget som faktiskt kom.

I 1983 års *Om kriget kommer* samt i *Vad gör du om kriget kommer?* från samma år, som riktar sig till skolungdomen, är det dock företrädesvis kärnvapenkriget som är faran. I 1980-talets civilförsvarsupplysning står dessutom individen mer i centrum än någonsin förr. Självskyddstanken regerar och modellen är "hjälp till självhjälp".[40] Det moderna livets alla dimensioner förs in. Husdjursproblematiken kommenteras för första gången, och i 1989 års version finns även ett resonemang kring eventuell ersättning för materiella skador i detta 1980-tal som beskrivits som materialismens och konsumismens årtionde:

> Mycket som du har, kan bli skadat i krigstid. Staten betalar ersättning, men kanske inte för allt. Det är viktigt att du skriver en lista på dina värdefulla saker.[41]

Myndigheterna står för råd och anvisningar, men de kritiska besluten rörande utrymning eller uppsökande av skyddsrum måste först som sist fattas av den enskilda människan. Ingenstans är detta tydligare uttryckt än i broschyren *Fakta om civilförsvaret* från 1983, där det insiktsfullt konstateras under rubriken "Civilförsvaret inför 90-talet" att "[i] årtionden har civilförsvaret uppfattats som en myndighet eller organisation som 'räddar mej' om kriget kommer. Den enskilda människans roll har varit liten eller ingen alls."[42] Sensmoralen lyder: Nu är det annorlunda. Individen är civilförsvarets största resurs: Han eller hon skall förhålla sig aktiv, ta eget ansvar och egna initiativ, och till och med bygga eget skyddsrum om det saknas. Detta gäller även utrymningssituationen. I civilförsvarsskriften *Skydd/utrymning* från 1984 betonas att fyra femtedelar av de utrymmande svenskarna beräknas själva kunna ordna sin förflyttning i egna bilar.[43]

Civilförsvarsstyrelsen, en myndighet nära nog jämngammal med det kalla kriget, lades ned 1986 och uppgifterna övertogs av det nyinrättade Statens räddningsverk. Därmed hamnade ansvaret för befolkningsskyddet i krig på den fredstida räddningstjänsten, som i en krigssituation skulle komma att behöva byggas ut. Räddningsverket tog även över ansvaret för produktionen och finansieringen av den sida i telefonkatalogen som handlade om larmsignaler medan SPF även fortsättningsvis ansvarade för den sida som handlade om totalförsvaret. Mot slutet av 1900-talets sista decennium bytte man så ut beredskapsparollen "Om kriget kommer" mot den betydligt mindre ominösa "Totalförsvaret angår alla". Och med detta, som Eino Tubin formulerar det, "[s]å marscherade

40 *Om kriget kommer* (1983); *Vad gör du om kriget kommer?* (1983), s. 12.
41 *Om kriget kommer* (1989), s. 26.
42 *Fakta om civilförsvaret* (1983), s. 15.
43 *Skydd/utrymning* (1984), s. 20.

© Författarna och Studentlitteratur

den sista av beredskapstidens trio av kluriga och folkkära sentenser till historiens papperskorg: spionen lägger pussel, en svensk tiger, om kriget kommer" (Tubin 2003:218).

Ett befäst folkhem

Gustaf: De' här var sannerligen en nyttig pratstund. Jag tror nog, att vi lite' var fått begreppen uppklarade. Och jag skall ta mej en titt på den här lilla röda broschyren – "Om kriget kommer". (Visas upp.) De' kan nog inte skada.

Karin: Visst är de' bra att tänka igenom alltsammans i förväg.

Gustaf: Ja, nu vet vi, *vad* som ska göras. Och då råkar man inte så lätt i panik. Bara man tänker sej in i förväg, vad som *kan* hända, blir allt lättare – även "om kriget kommer".[44]

Kalla kriget mullrar utanför det svenska hemmets fyra väggar. Gustafs rådiga hustru Karin vet vad en "beredskapsväska" är för något och undervisar sin familj om vikten av att tänka efter i förväg. Pengar, värdehandlingar och ransoneringskort skall ned i väskan redan i fredstid tillsammans med ett ombyte, ett par varma sockar och en filt att sitta på. Smörgåsar och en termos med kaffe kan tillkomma vid utrymningssituationen. Med kunskap och rådighet kan paniken hållas stången i den händelse kriget en dag skulle bli skrämmande verklighet.

Scenen är beskriven i "Om kriget kommer till Ditt hem", ett av många försvarsspel som användes i anslutning till CFF:s upplysningskampanj i mitten av 1950-talet med anledning av den aktuella skriften *Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare*. I Årjäng, Östersund, Vingåker, Gustavsberg, Ödeshög och många, många andra svenska orter hölls informationskonferenser där lokala frivilliga fick agera det kalla krigets upplysta idealfamilj med fadern Gustaf, hans hustru Karin och deras tre barn Ulla, Anders och Erik.

Om kriget kommer, den skrift som delades ut till samtliga svenska hushåll vid ett antal tillfällen under den senare hälften av 1900-talet, förmedlar en stark bild av folkhemmet i atomåldern. Tidens katastrofmedvetande innebar en vardaglig mobilisering som var nära sammanknuten med uppslutning bakom den egna livsformen eller nationella identiteten. I det lilla hemmets beredskapsövningar framskymtade även en avsevärt större svensk gemenskap. Om det under de första decennierna av 1900-talet hade funnits en potentiell eller reell motsättning mellan folk och försvar inkapslat i uttrycket "det be-

44 Försvarsspelet "Om kriget kommer till Ditt hem". KrA, Folk och försvars arkiv, serie F9, vol 3.

© Författarna och Studentlitteratur

fästa fattighuset", så var den i efterkrigstidens Sverige helt försvunnen. Antimilitarister gjorde sig icke längre besvär. Ett befäst folkhem var nu verklighet.[45]

Folkhemsmetaforen och idén om neutraliteten har mer än en gång beskrivits som den svenska efterkrigstidens fundament, två pelare på vilka en nationell identitet byggdes (Stråth 1992, Johansson 2001, Cronqvist 2004). Sverige var under kalla kriget ett land som valde sin egen väg mellan kommunism och kapitalism med två allt överskuggande mål: att hålla landet utanför krig och att i en anda av inrikespolitiskt samförstånd bygga ett framgångsrikt välfärdssamhälle. Samhället präglades av visioner om trygghet i alla dess former – politisk, ekonomisk och social. "Sverige sökte sin ära genom att visa sig bäst på trygghet", skriver historikern Alf W. Johansson, "från vaggan till graven skulle svensken vila i ett skyddsnät av samhällelig trygghet. Förutsättningen för detta var samhällets homogena karaktär och ett dominerande puritanskt etos: arbetsamhet, sköt-samhet, återhållsamhet, sparsamhet" (Johansson 2001:11).

För att gemenskapen, tryggheten och ordningen skulle kunna upprätthållas, behövde krigsberedskapen och försvarsviljan genomsyra såväl det lilla svenska hemmet som det stora folkhemmet. Folkhemmets trygghetsvision och dess "puritanska etos" vilade till stor del på dess syn på samhällets minsta enhet. I den patriarkala ordning som präglade det svenska folkhemsbygget tog folkvalda ledare, med den socialdemokratiske statsministern som "landsfader", i linje med sin samhälleliga föräldraroll ett långtgående ansvar för befolkningens väl och ve. Väljarna gengäldade med tilltro och tillit. Samhället var ett stort familjekollektiv där medborgarna var jämlika syskon. Folkhemsideologin formades till en politisk kultur som inte heller särskiljde socialdemokratin från andra instanser i samhällsstrukturen. Likartade principer genomsyrade ideella föreningar, svenska kyrkan, sociala rörelser och organisationer (Johansson 2001).

Principerna och tankarna om samhällelig trygghet och familjekollektivet genljöd även i civilförsvarskulturen och i synnerhet i skriften *Om kriget kommer*. I denna artikel, där jag varit på jakt efter den svenska civilförsvarskulturens nationella särprägel mot bakgrund av den politiska utvecklingen under kalla kriget, har tonvikten legat på de klassiska, stora upplagorna av *Om kriget kommer*, 1943, 1952 och 1961, medan 1970- och 1980-talen har tecknats med betydligt bredare penseldrag. En analys av serien uppdaterade versioner av denna skrift från 1943 års "krigskatekes" via 1952 och 1961 års "medborgarböcker" till 1980-talets skrivbordsupplagor avslöjar att parollen "Om kriget kommer" på många sätt handlade lika mycket om fredligt folkhem som om kallt krig. Det kalla krigets politiska konjunkturer syns förstås i civilförsvarsupplysningen, men här finns också en tydlig vision om varm välfärd, om det goda samhället med goda medborgare som alla strävar mot samma mål.

45 Uttrycket "det befästa folkhemmet" användes redan under andra världskriget av en skribent i tidningen *Frihet*. Se Jödal (1940).

© Författarna och Studentlitteratur

Men även denna gemenskapsvision förändrades över tid. En gradvis individualisering av civilförsvarsbudskapet kan noteras över tidsperioden 1943–1989. Inte minst 1952 och 1961 finns en tydlig fokus på "samhällsmaskineriet", på arbetet och på myndighetens röst. Kollektivet står där i centrum. I 1961 års *Om kriget kommer* träder kärnfamiljen dock fram som tryggheten i utsatta situationer, och begreppet självskydd börjar diskuteras. En jämförelse mellan Sverige och USA visar att den skötsamma kärnfamiljen i båda länderna framstår som den främsta bastionen i en värld av kallt krig, men i kontrast till den amerikanska familjebilden, där det i första hand handlar om att skapa ett skydd mot världen utanför, så betonas i Sverige snarare familjens högst aktiva roll *i* samhället. Den enskildes ansvar för kollektivet uppfattades som självklart, liksom sambandet mellan det stora och det lilla hemmet. Sådana idéer om gemenskap återklingar i 1980-talets *Om kriget kommer*, även om dessa senare och mer kortfattade versioner lägger stor tonvikt vid och ansvar på den enskilde och på "hjälp till självhjälp", vilket också detta naturligtvis kan ses som en del av en alltmer individualistisk tidsanda.

Tanken på folkfostran och folkbildning genomsyrade kalla krigets civilförsvarsupplysning. En långtgående vardagens militarisering ägde rum i kalla krigets svenska civilförsvarskultur, då till och med familjen och det enskilda hushållet fick tydliga försvarsfunktioner. Civilförsvarets *raison d'être* var en djupgående moralisk fostran av befolkningen. Och det var i första hand inom hemmets fyra väggar som människor skulle förbereda sig och träna sig inför det tredje världskriget. Genom en domesticering av krigsfaran neutraliserades och normaliserades det psykologiskt outhärdliga. Globala kallakrigsproblem projicerades ned till en lokal och konkret nivå som gick att styra, nämligen familjehushållet. Atombomben kunde nu konfronteras i vardagsrummet, under förutsättning att samtliga familjemedlemmar – samtliga medborgare – gjorde sin uppgift.

Sverige är ett land som vill fred, men som kommer att bekämpa fienden på hemmafronten intill sista blodsdroppen – så löd ett av de mest beständiga budskapen i *Om kriget kommer* och i det svenska civilförsvarscredot. Erfarenheterna från det andra världskriget spelade givetvis en stor roll, då landet i stället för makabra dödsscenarier presenterades för utsikten att leva i ständig och evig beredskap. Därför kan man säga att beredskapstiden fortlöpte långt fram under kalla krigets dagar. Konkret var förhållandena inte så annorlunda: Sverige stod alltjämt vid sidan av och betraktade världspolitiken från åskådarplats, medelst disciplinerande elransoneringar, skyddsrumsbyggen och omfattande utrymningsövningar. I svensk civilförsvarsupplysning frammanades bilden av ett litet, neutralt men ståndaktigt folk som inom ramen för ett allomfattande totalförsvar lyckades bibehålla varm välfärd i en tid av kallt krig.

© Författarna och Studentlitteratur

* Artikeln är skriven inom ramen för mitt forskningsprojekt "Folkhemmet i atomåldern. Civilförsvarsupplysningen och den svenska gemenskapsberättelsen", finansierat av Vetenskapsrådet.

Referenser

Agrell, Wilhelm (1985) *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen 1945–1982.* Lund: Studentlitteratur.

Agrell, Wilhelm (2000) *Fred och fruktan. Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000.* Lund: Historiska Media.

Anshelm, Jonas (2000) *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945 1999.* Stockholm & Stehag: Symposion.

Beltzén, Lars, & Lindqvist, Karl-Gustav (1983) *Vad gör du om kriget kommer?* Lund: Liber Läromedel.

Björnerstedt, Rolf (1966) *Undersökning rörande vissa civilförsvarsfrågor.* Stockholm: Försvarsdepartementet.

Boyer, Paul (1994) *By the Bomb's Early Light. American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Bäck, Karl-Gunnar (1987) *50 års frivillighet – en bildkavalkad genom SCF:s historia.* Stockholm: Sveriges civilförsvarsförbund.

Chilton, Paul (1982) "Nukespeak. Nuclear Language, Culture, and Propaganda", i Aubrey (red.) *Nukespeak. The Media and the Bomb.* London: Comedia Publishing Group.

Cronqvist, Marie (2004) *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur.* Stockholm: Carlsson.

Cronqvist, Marie (2008) "Utrymning i folkhemmet. Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961", i *Historisk tidskrift* 2008:3.

Dahlberg, Hans (1983) *I Sverige under andra världskriget.* Stockholm: Albert Bonniers förlag AB.

Danielsson, Tage (1965) *Tage Danielssons Postilla. 52 profana predikningar och betraktelser.* Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Douglas, Mary (2002) *Purity and Danger. An analysis of Concepts of Pollution and Taboo.* Originalutgåva 1966. London: Routledge.

Eriksson, Rune (1990) *Folk och försvar 50 år: 1940–1990.* Stockholm: Centralförbundet Folk och försvar.

Fakta om civilförsvaret – att skydda och rädda liv (1983). Stockholm: Civilförsvarsstyrelsen.

Gerstell, Richard (1950) *How to Survive an Atomic Bomb.* Washington: Combat Forces Press.

Gärdin, Georg (1958) *Civilförsvaret i stöpsleven.* Stockholm: Natur och kultur.

Hagemann, Karen, & Schüler-Springorum, Stefanie (red.) (2002) *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth Century Germany.* Oxford & New York: Berg.

Henriksen, Margot A. (1997) *Dr Strangelove's America. Society and Culture in the Atomic Age.* Berkeley: University of California Press.

© Författarna och Studentlitteratur

Hjort, Magnus (2004) *"Nationens livsfråga". Propaganda och upplysning i försvarets tjänst 1944–1963.* Stockholm: Santérus.

Johansson, Alf W. (1984) *Per Albin och kriget.* Stockholm: P A Nordstedt & Söner.

Johansson, Alf W. (2001) "Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget", i Johansson, Alf W. (red.) *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet.* Stockholm: Prisma.

Jos tulee sota. Ohjeita Ruotsin kansalaisille sodan varalta (1943). Luleå: Länsstyrelsen.

Jödal, Ole (1940) "Det befästa folkhemmet", i *Frihet* 24, 3:2.

Kaldor, Mary (1999) *Nya och gamla krig. Organiserat våld under globaliseringens era.* Göteborg: Daidalos.

Kjellander, Bo (1990) *Hemvärnet 1940–1990. En jubileumsbok.* Stockholm: Rikshemvärnsstabens historiekommitté.

Lindal, Kurt (2004) *Om kriget hade kommit. Folkberedskapen och motståndsandan i Sverige under andra världskriget.* Stockholm: Carlsson.

May, Elaine Tyler (1988) *Homeward Bound. American Families in the Cold War Era.* New York: Basic Books.

McEnaney, Laura (2000) *Civil Defense Begins at Home. Militarization and Everyday Life in the Fifties.* Princeton: Princeton University Press.

Mosse, George L. (1990) *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars.* New York: Oxford University Press.

Oakes, Guy (1994) *The Imaginary War. Civil Defense and American Cold War Culture.* New York: Oxford University Press.

Om kriget kommer. Vägledning för rikets medborgare i händelse av krig (1943). Stockholm: Statens informationsstyrelse, Folkberedskapen.

Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare (1952). Stockholm: Civilförsvarsstyrelsen.

Om kriget kommer. Vägledning för Sveriges medborgare (1961). Stockholm: Civilförsvarsstyrelsen.

Om kriget kommer. Vad du bör veta (1978). Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.

Om kriget kommer. Vad du bör veta (1983). Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

Om kriget kommer (1987). Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.

Om kriget kommer (1989). Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.

Oredsson, Sverker (2003) *Svensk oro. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft.* Lund: Nordic Academic Press.

Overud, Johanna (2005) *I beredskap med fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Rose, Kenneth D. (2001) *One Nation Underground. The Fallout Shelter in American Culture.* New York: New York University Press.

Salomon, Kim (1997) "Var kalla kriget en bluff?", i *Lundaforskare föreläser*, årg 29.

Salomon, Otto (1963) *Skyddsrum. Studie rörande skydd i byggnader för befolkningen vid krigsfara och krig.* Stockholm: Kungl Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift.

Skydd/utrymning (1984) Karlstad: Civilförsvarsstyrelsen.

© Författarna och Studentlitteratur

SOU 1947:10 *Betänkande med förslag angående civilförsvarets organisation m.m.* 1945 års civilförsvarsutredning. Stockholm.

SOU 1950:13 *Skyddsrum för civilbefolkningen.* 1948 års skyddsrumsutredning. Stockholm: Norstedt.

SOU 1953:27 *Psykologiskt försvar.* Stockholm: Nordiska bokhandeln.

SOU 1958:13 *Civilförsvarets organisation.* 1953 års civilförsvarsutredning. Stockholm: Esselte.

SOU 1972:50 *Skyddsrum. Betänkande.* 1969 års skyddsrumsutredning. Stockholm: Allmänna förlaget.

Stråth, Bo (2001) "Neutralitet som självförståelse", i Almqvist, Kurt, & Glans, Kay (red.) *Den svenska framgångssagan?* Stockholm: Fischer & Co.

Telefonkatalogen, Malmödelen 1975.

Teleman, Ulf (2003) *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800.* Stockholm: Norstedts ordbok.

Tubin, Eino (2003) *Förfäras ej. 50 år med det psykologiska försvaret – en biografi över en svensk myndighet.* Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.

Vale, Lawrence J. (1987) *The Limits of Civil Defence in the USA, Switzerland, Britain, and the Soviet Union. The Evolution of Policies Since 1945.* Hampshire & London: Macmillan.

Winkler, Allan M. (1993) *Life Under a Cloud. American Anxiety About the Atom.* New York: Oxford University Press.

Zetterberg, Kent (2004) "Från fattighus till det befästa folkhemmet", i *Framsyn* 2004:3.

Österdahl, Lars (1986) *Civilförsvarsstyrelsen 1944–1986. 42 år. En minnesskrift.* Karlstad: Civilförsvarsstyrelsen.

Arkiv

Krigsarkivet: Folk och försvars arkiv

Krigsarkivet: Civilförsvarsstyrelsens arkiv

Riksarkivet: Statens informationsstyrelses arkiv, Folkberedskapens arkiv

© Författarna och Studentlitteratur